

Тетяна Недашківська,

кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови НАДУ,
т.: (0412) 42-83-78, 8-067-424-24-82

**Вільний асоціативний експеримент як метод наукового дослідження
та можливості його застосування для вивчення проблем державної служби**

У статті йдеться про досвід використання методу вільного асоціативного експерименту в психології, психолінгвістиці тощо та обґрунтовується потреба застосування його у державному управлінні для вивчення мовної картини світу державного службовця. Ключові слова: асоціація, асоціат, асоціативне поле, вільний асоціативний експеримент, асоціативне значення слова, мовна картина світу, державний службовець.

This article is devoted to the experience of using the free associative experiment method within the sphere of psychology and psycholinguistics. Also the necessity of this method's usage at the public administration for searching the public servants' language picture of the world is proved. Key-words: association, associate, associative field, free associative experiment, associative meaning of the word, language picture of the world, a public servant.

Постановка проблеми. В умовах трансформації державного управління, активізації та інтенсифікації демократичних процесів в Україні стає усе більш очевидним, що особливого значення в державному управлінні набуває постать державного службовця. Планка вимог об'єктивного (у відповідних документах [1]) та суб'єктивного (у громадській думці) характеру невинно піднімається. Водночас відбуваються зміни й в уявленні самих державних службовців про характер власної професійної діяльності. Відповідність між зовнішніми вимогами та внутрішнім уявленням про компетенції працівника сфери державного управління має стати об'єктом систематичного вивчення, результати якого можуть враховуватися не лише у професійній підготовці відповідних фахівців, а й в атестації, під час проведення конкурсів на заміщення посад тощо. Одним з методів такого дослідження може стати вільний асоціативний експеримент, який активно використовується у психології, психолінгвістиці та інших галузях науки, що найбільш повно проаналізовано в монографії О.І.Горошко [2].

Аналіз історії створення теоретичної бази та практичного застосування вільного асоціативного експерименту в наукових дослідженнях різних галузей науки з метою обґрунтування доцільності його використання для вивчення проблем державної служби становить **завдання** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Поняття “асоціація” у термінологічному значенні почало формуватися ще в античний період. Аристотель, наприклад, помітив, що певні образи можуть виникати у свідомості людини без явної зовнішньої причини, тобто фактично є продуктами асоціацій. Автор пропонує класифікацію на основі подібності, часової послідовності та контрасту. За Платоном, пригадування, що викликає асоціації, відбувається за подібністю та суміжністю. Народжена у філософській думці ідея одержала розвиток у різних наукових напрямках: Р.Декарт використовував поняття асоціації для розуміння того, як людина оволодіває власними пристрастями; Б.Спіноза за допомогою асоціації намагався пояснити окремі особливості руху думки; Т.Гоббс звертався до асоціації, досліджуючи та пояснюючи суміжність почуттів у просторі й часі; Д.Гартлі вважається засновником системи асоціативної психології [3; с. 68]. У подібному до сучасного термінологічному значенні термін “асоціація” вперше використовує Дж.Локк, який вважав, що при утворенні складних ідей асоціації призводять до виникнення випадкових, довільних ідей чи об’єднань ідей (забобонів, страхів тощо).

Предметом безпосереднього дослідження асоціації стали завдяки формуванню асоціативної психології (Д.Берклі, Д.Юм, Т.Браун). Асоціації стали розглядати як засоби взаємозв’язку проявів замкненої у собі свідомості. Представники британської школи (В.Вундт та ін.) у ХІХ столітті намагалися дослідити природну “історію духу”, вважаючи елементарними одиницями свідомості почуття та їх збережені копії – прості ідеї або уявлення. І вже у цей період Г.Еббінгауз почав використовувати для дослідження психічних функцій експериментальні методи [4].

Розвиток асоціативної психології у ХХ столітті пов’язують з іменами І.М.Сеченова та І.П.Павлова, які описали психологічні основи та фізіологічні механізми асоціацій. Важливо, що останній пояснював асоціації за суміжністю у часі та просторі утворенням умовних рефлексів, тоді як асоціації за подібністю – генералізацією. І.П.Павлов експериментально довів, що асоціації гальмуються і

згасають у разі відсутності біологічної чи соціальної опори умовно-рефлекторного зв'язку.

Поступово загальноновизнаною стає думка, що «асоціація – це загалом не стільки «механізм», скільки явище, – звичайно, фундаментальне, – яке саме собою вимагає пояснення та розкриття його механізмів» [3; с. 26].

Не випадково, хоча й значно пізніше у порівнянні з філософами, асоціації зацікавили лінгвістів. Розглядаючи мову як «дух народу», а її функціонування як діяльність духу, В. фон Гумбольдт поставив питання про співіснування об'єктивного та суб'єктивного у мові, можливості взаєморозуміння між людьми: мовці «торкаються одних і тих самих клавіш інструменту свого духу, завдяки чому у кожного спалахують у свідомості відповідні, але не тотжні смисли» [5; с. 166]. Під інструментом духу В. фон Гумбольдт розуміє мову, звуки якої фізично сприймаються ніби однаково, але викликають у різних людей нетотожну розумову реакцію. Розуміння забезпечується через співвідношення звукового образу з одним і тим самим предметом або явищем дійсності. І хоча словом “асоціація” філософ-лінгвіст не оперує, очевидно, що індивідуальні смисли пов'язані з її участю в усвідомленні значення.

Філософія мови В. фон Гумбольдта відбилася на подальшому розвитку мовознавства, обумовивши ідеї молодограматизму та структуралізму. Засвоївши уроки молограматиків з їх принципом індивідуального психологізму в мові, засновник Женевської лінгвістичної школи, реформатор лінгвістики Ф. де Сосюр зумів зазирнути значно глибше. Він прагнув усе, в чому виражений певний стан мови, звести до теорії синтагм та теорії асоціацій. Синтагматичні та асоціативні відношення, так би мовити, співіснують на різних рівнях усвідомлення у різних формах. Синтагматичні – це лінійні відношення двох або більшої кількості одиниць, асоціативні – нелінійні відношення з непередбачуваною кількістю одиниць та послідовністю їх появи в пам'яті. Поза процесом мовлення слова в пам'яті структуруються у групи, де формуються різноманітні відношення на ґрунті асоціацій. Асоціативні групи створюються не лише на основі зв'язків, які базуються на спільності, індивідуальний розум та сприйняття мовців “схоплюють” і ситуативний характер зв'язків, що виникають у кожному окремому випадку, тому у свідомості створюється стільки асоціативних рядів, скільки є різноманітних різнонаправлених відношень [6; с. 154–158].

У вітчизняному мовознавстві найяскравіше ідеї психологічної лінгвістики представляв О.О.Потебня. Для нього лексичне значення є відображенням у думці (у мисленні, свідомості) загальних уявлень мовців щодо найважливіших ознак поняття про реалію, названу словом. Будучи формою думки, слово має ще й власну внутрішню форму, яку автор називає “уявленням людини про власну думку” [7]. Очевидно, що у розумінні О.О.Потебні внутрішня форма – це асоціація з певною реалією (об’єктом, явищем, ознакою, дією), яка виникає у мовця у зв’язку з якоюсь іншою реалією за провідною ознакою.

Безпосередньо спиралися на таку особливість людської психіки, як асоціативність мислення та сприйняття, представники Казанської лінгвістичної школи, зокрема Я.Бодуен де Куртене та М.В.Крушевський. Перший пов’язував з асоціативністю теорію фонетики, останній – проблему асиметрії семантики слова. М.В.Крушевський пов’язував оволодіння лексиконом мови через асоціативні зв’язки між словами, стверджував необхідність асоціативного підходу до проблеми значення, адже слово живе водночас і за лінгвальними, і за психічними законами, оскільки світ слів відображує світ думок, а у світі думок діє закон асоціацій [8; с. 64]. Видається особливо значущим, що вчений розглядає не лише власне лінгвальні асоціації слів як знакових одиниць, а враховує й екстралінгвальні асоціації, які виникають між позначеними словами реаліями: другими до певної міри детермінуються перші та навпаки.

Таким чином, вченими попередніх періодів розвитку науки в основному було осмислено потребу дослідження асоціації як особливості людської свідомості, а також сформовано розуміння терміна «асоціація». Завдяки цьому тепер науковці не піддають сумнівам необхідність вивчення асоціацій. Надзвичайну важливість цього підкреслює Б.Ф.Ломов: «...асоціація – це психічна реальність, і її дослідження таке ж важливе, як і дослідження інших реальностей» [9; с. 111].

Сучасному науковому погляду на асоціацію притаманний системний підхід. Найбільш вдало він виявляється у аналізі О.І.Горошко [2; с. 15], для якої асоціація – це зв’язок, що виникає за певних умов між двома та більше психічними утвореннями (чуттями, сприйняттями, ідеями тощо). Актуалізація ситуації пов’язана з дією такого зв’язку, коли поява одного члена асоціації регулярно викликає появу другого (або других). Психологічною основою асоціації вважається умовний рефлекс. Асоціативні

зв'язки мають глобальний характер та інтегрують усі типи вербальних та міжвербальних зв'язків.

Проте глобальність ґрунтується на суто суб'єктивному та індивідуальному характері асоціацій, специфіку яких виявляє носій мови. Власне, асоціації окремих носіїв стають рушійною силою семантичних змін у мові. Наприклад, у сучасній українській літературній мові відбувся так званий семантичний зсув у семантичній структурі слова “контора”. Поступово відбулося значне “накопичення” кількості асоціацій, пов'язаних з бездіяльністю відповідних організацій, бюрократизацією, свідомим гальмуванням дій їхніми працівниками, яке викликало поняття “контора”, а це призвело до появи негативних конотацій значення цього слова. Натомість стало широко вживатися англійське запозичення “офіс”, що обумовило розмежування синонімічних понять (і слів) не лише за оцінкою, а й за змістом: *контора* - ‘організація, установа або організації, установи, де не завжди належним чином організовано роботу / несучасне приміщення для роботи відповідної установи’; *офіс* - ‘організація або установа, а також приміщення, що відповідають сучасним стандартам організації роботи’. “Сприймане слово (стимул, своєрідний подразнювач) породжує у нашій свідомості справді безмежну систему зв'язків та відношень, що відтворюють образи предметів, явищ, понять, дій, слів, наш емоційний стан у цей момент, а також усе те, що відклалося у життєвому досвіді індивіду” [10; с. 12].

Об'єктивне дослідження суб'єктивних асоціацій, що виникають у носіїв мови у зв'язку з тими чи іншими реаліями (побутовими, моральними, економічними, політичними і т. д., і т. д.) може бути забезпечене завдяки застосуванню методу вільного асоціативного експерименту.

У психології асоціативний експеримент розглядається як особливий метод дослідження мотивації особистості [3; с. 26]. Він дає можливість виявити асоціації, що склалися в індивіда у його життєвому досвіді. О.І.Горошко детально прослідкувала історію застосування асоціативного експерименту і відзначає, що вперше його було проведено у ХІХ столітті. Експеримент мав на меті дослідити індивідуальні особливості людини, тобто використовувався як тест для вивчення особистості [2; с. 19-76].

В ході асоціативного експерименту респондентові пропонується слово-стимул, яке обирається залежно від кола досліджуваної проблематики. Асоціація, що

з'являється на стимул, є першою реакцією опитуваного у вигляді слова, сполучення слів, невербальної графічної позначки тощо.

Відомі три види асоціативних експериментів.

Направлений асоціативний експеримент полягає в тому, що експериментатор певним чином обмежує можливі відповіді респондентів, наприклад, вимагає асоціації лише у вигляді слів або обмежує вибір певною частиною мови тощо.

При *ланцюжковому* асоціативному експерименті опитуваному дозволяється вільна реакція на стимули, відповідати можна будь-якою кількістю реакцій без обмежень у формі, способах вираження, семантиці. Ланцюжковий експеримент небезпідставно вважають (О.О.Леонтьєв) різновидом вільного.

Найбільш активно використовують у дослідженнях *вільний* асоціативний експеримент. Респонденту пропонується повний список стимулів. Кожному з них має відповідати єдина реакція, але ні форма, ні зміст, ні спосіб вираження її не обумовлюються.

На хвилі нового пізнання світу як такого, що має ізоморфну будову, у XX столітті починають з'являтися нові галузі дослідження, які формуються на межі двох наукових дисциплін. Так створюється й психолінгвістика, коли приходить розуміння не простої близькості, а взаємозв'язку та взаємообумовленості між мовленнєвою та психічною діяльністю людини. З цього часу метод вільних асоціацій став активно та продуктивно використовуватися у різних напрямках досліджень з психолінгвістики.

Асоціативний експеримент дозволяє досліджувати особливості формування мовної та метамовної свідомості, пам'яті, мовленнєвих здібностей у дорослих та дітей. Онтологічні розвідки показали, що розвиток значення слова в індивідуальній свідомості являє собою єдиний поступовий процес, подібний до сходження по спіралі. Він не обмежується рамками певного віку, не має розривів. Кожний новий рівень розвитку містить сліди попередніх, зміни відбуваються, оскільки нові знання народжують нові асоціативні зв'язки. Тобто значення постійно знаходиться під впливом процесів аналізу, синтезу, співставлення та класифікації, які здійснюються у свідомості людини, але не залежать від її волі [11].

Проводяться психолінгвістичні дослідження, які враховують гендерні відмінності. Вони виявляються у особливостях вибору стратегій для побудови асоціативних зв'язків, у структурі асоціативних полів тощо. Наприклад, росіяни та

німці реагували на стимули «чоловік», «жінка» та ін. Виявилося, що асоціативний портрет чоловіка та жінки відрізняється у свідомості людей не лише за ознакою статі, а й за національною приналежністю. Стереотипи фемінінності й маскулінності в різних культурах не співпадають [12]. Подібні дослідження на матеріалах співставлення результатів сприйняття росіян та казахів продемонстрували аналогічну картину.

Важливого практичного значення набуває асоціативний експеримент, що проводиться на матеріалі двомовності та багатомовності. Такі дослідження виявляють подібності та відмінності у засвоєнні мови, на різних рівнях володіння нею, а також дозволяють постійно удосконалювати методiku навчання іноземної мови. Застосовувати результати асоціативного експерименту необхідно й у навчанні рідної мови, оскільки звички у засвоєнні норм рідної мови переносяться на іноземну [13].

Важливим кроком стало формування термінологічного апарату, адже поступово формуються нові поняття: асоціат, асоціативна норма, асоціативне поле (термін ввів Ш.Баллі [14]), індивідуальне та колективне асоціативні поля, асоціативне значення слова, внутрішній лексикон людини, асоціативно-вербальна мережа, асоціативна лексикографія тощо. Таким чином, можна говорити про створення методологічної бази для теоретичного та практичного вивчення процесів асоціювання у психолінгвістиці. Завдяки першому активно розширюється та поглиблюється наукове уявлення про будову загальної та індивідуальної мовної картини світу мовців. Завдяки другому з'являється можливість практичної допомоги людям у патологічному психічному стані, у стані афекту, з функціональною асиметрією мозку та ін.

Активно розробляється, однак ще далека до завершення досліджень, ключова теоретична проблема – проблема асоціативного значення слова. Воно вивчається, як вказує І.Г.Овчинникова, з лексикоцентричного та текстоцентричного поглядів [цит. за: 2; с. 29]. Прибічники першого підходу розглядають слово як основну одиницю лексики, а основну увагу приділяють вивченню ядра асоціативного поля, тобто найчастотніших реакцій на певні стимули. Текстоцентричний підхід розглядає асоціації як комплекс, який формується та існує в умовах контексту, твореного за допомогою мовних та метамовних засобів. Як правило, матеріалом досліджень слугують художні твори.

Існують різні інтерпретації асоціативного значення. Класичним тлумаченням можна вважати підхід Дж. Діза, який пов'язував асоціативне значення з психологічною

структурою значення, що виявляється за допомогою розподілу потенційних відповідей-реакцій на певне слово-стимул [цит. за: 2; с. 34]. Асоціативне значення існує не ізольовано, а в системі з лексичним, граматичним, словотвірним, стилістичним, прагматичним та ін. На думку Н.С.Болотнової, для носіїв мови асоціативне значення є асоціативно-смысловим комплексом, який закріплюється у свідомості та формується на основі семантичної структури, граматичної оформленості, словотвірної структури, мотиваційних зв'язків, фонетичних особливостей, а також традиції вживання [15; с. 16].

Масштабні дослідження наукової школи О.О.Залевської показали, що асоціативне значення структурується у вигляді моделей різних ситуацій. Розуміння слова відбувається на основі його ідентифікації через ситуацію. Необхідно враховувати типові (притаманні для національного сприйняття колективу носіїв мови) та інваріантні (індивідуальні для кожного мовця) знання, які перетинаються у асоціативному полі у вигляді своєрідних схем. Схеми знань відображають позицію суб'єкта, який мислить, у ментальному просторі [16]. Іншими словами, асоціативне значення, як і решта категорій мови, підпорядковується філософському закону про категорії загального та окремого.

За допомогою асоціативного експерименту виявляються принципи організації внутрішнього лексикону людини. Дослідження показали, що він повинен розумітися не як пасивне зібрання відомостей про мову, а як динамічна функціональна система, яка самоорганізовується внаслідок постійної взаємодії між процесом переробки та впорядкування мовленнєвого досвіду та його продуктами [17; с. 154]. Очевидно, що внутрішній лексикон є багатовимірним. Його будову структурують на поверхневий та глибинний пласти (О.О.Залевська), ядро та периферію (Ю.М.Караулов, Н.О.Золотова), семантичні мікросистеми та тематичні групи (А.П.Клименко, Н.І.Береснева). внутрішній лексикон є суб'єктивним, ментально обумовленим, тому розглядається дослідниками як засіб доступу до розуміння того, як відбувається взаємодія людини зі світом. Так чи інакше, внутрішній лексикон дає можливість досліджувати мовну та метамовну свідомість.

Актуальним напрямком дослідження психолінгвістики та інших гуманітарних дисциплін стали зіставні асоціативні дослідження [18, 19], що ставлять за мету вивчення міжкультурного спілкування, оскільки в сучасному інтегрованому світовому

суспільстві, яке рухається в бік глобалізації, виникає гостра потреба уникати національних, етнічних, комунікативних конфліктів, які певною мірою детерміновані специфікою мовної свідомості представників різних етносів. У зв'язку з цим виникає потреба у виявленні того спільного та специфічного, що наявне у свідомості представників різних культур та несвідомо визначає поведінку та загалом ставлення до світу, у розумінні того, як спосіб життя пов'язаний з формуванням картини світу етносу, чи впливають особливості культури, включаючи релігійні традиції, на мовну та метамовну свідомість.

Психо- та нейролінгвістичні дослідження (за допомогою асоціативного експерименту) процесу асоціювання у нормальних людей та людей з певними відхиленнями (афазія тощо) підготували ґрунт для досліджень особливостей мовної свідомості представників різних соціальних груп. Так, з'явилися дослідження професійної придатності за особистісними якостями людей, яким доводиться перебувати в стресових ситуаціях (пілотів, тих, кому траплялося тривалий час знаходитися в повній самотності тощо [20]), ставлення споживачів до реклами [21], уявлення про політичні, юридичні права та загалом права людини у суспільстві [22].

Отже, на зламі XX – XXI століть сфера практичного застосування вільного асоціативного експерименту значно розширилася, оскільки епоха глобалізації світового суспільства, його політичного, соціального, економічного розвитку, катаклізмів і соціальних потрясінь потребують систематичного вивчення можливостей людської свідомості забезпечити взаєморозуміння між представниками різних культур. Тому асоціативні норми стали застосовуватися для дослідження певних галузей знань з різними цілями – політичними, соціологічними, культурологічними. Асоціативний експеримент, на відміну від решти методів, дає можливість «зазирнути» у свідомість і здійснити спробу визначити значимість тих чи інших подій, уявлень, нових понять тощо.

Державне управління, як і всі молоді наукові галузі, які створюються в умовах синергетичного розвитку, синтезує різноманітні, на перший погляд, несумісні напрямки досліджень. Проте це не повинно викликати непорозуміння чи недовіру до результатів подібних розвідок, адже практична сфера застосування нової наукової дисципліни фактично акумулює у найширшому спектрі багатоманітні й різновимірні проблеми сучасного суспільства, які можуть повноцінно вивчатися й вирішуватися

тільки із залученням комплексних знань, у певному сенсі нетрадиційних методів дослідження та побудовою нових теорій.

У дослідженнях в галузі державного управління, у тому числі проблем державної служби, асоціативний експеримент поки не використовувався, хоча, на наш погляд, його застосування може бути особливо результативним. Специфіка галузі, на відміну від багатьох інших, полягає в тому, що вона (галузь) є винятково, так би мовити, антропоцентричною, так чи інакше пов'язаною з людьми, причому цей зв'язок є різнонаправленим. Відповідно до особливостей певної посади державний службовець безпосередньо та опосередковано контактує з людьми у кількох ланцюжках: робота з керівником або підлеглими, робота з колегами, робота з громадянами та ін. Усне спілкування забезпечує прямий контакт, робота з документами – непрямий. У будь-якому випадку державний службовець виконує функцію зв'язку між людиною та державою. Можливість взаємного розуміння у таких стосунках залежить від спроможності посадовців адекватно сприймати зміст усного та письмового висловлювання і відповідно передавати його. Що ж реально відбувається? Як спілкуються державні службовці з громадянами? Чому існує обопільне незадоволення? Чи не сприймають учасники комунікації по-різному одні й ті самі поняття та дії? Як державні службовці розуміють потреби суспільства та свою роль у вирішенні проблем? На ці запитання може дати відповідь дослідження фрагменту мовної картини світу, які пов'язані з професійною діяльністю посадових осіб. Застосування методу вільного асоціативного експерименту дасть можливість вивчити асоціативне значення ключових професійних понять та побудувати асоціативні поля, що існують у свідомості державних службовців, а це сприятиме відпрацюванню шляхів удосконалення підготовки фахівців у галузі державного управління, формування їх професійних компетенцій, у чому вбачаємо **перспективу** для подальшого пошуку.

Вільний асоціативний експеримент доцільно використовувати для дослідження гендерних відмінностей (сприйняття та розуміння термінології, політичних та організаційних рішень тощо), готовності суспільства до змін (європейської інтеграції, демократизації тощо), правових проблем (сприйняття людьми понять верховенства права, законслухняності тощо) та ін. Аналіз побудованих асоціативних полів надасть інформацію про шляхи вирішення проблем.

Висновки. 1. Особливості людської свідомості та її впливу на суспільну поведінку тривалий час вивчаються різними галузями знань, зокрема психолінгвістикою; сформувалися експериментальні методи дослідження, які починають використовуватися соціологією, культурологією, політологією. 2. Становлення методологічної бази державного управління як синтезованої галузі має відбуватися у співробітництві з іншими науковими дисциплінами. 3. Розв’язання проблем державної служби потребує застосування сучасних методів, які мають бути адекватними предмету дослідження, відповідати його складності та багатомірності. 4. Використання експериментальних методів, зокрема вільного асоціативного експерименту, сприятиме одержанню конкретних реальних результатів досліджень, що матимуть важливе значення для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців для державної служби.

Список використаних джерел

1. Закон України “Про державну службу” // <http://www.kmu.gov.ua/>
2. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков; М.: Изд. группа «РА - Каравелла», 2001. – 320 с.
3. Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. 2-е изд. – М.: Педагогика – Пресс, 1996. – 440 с.
4. Шульц.Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 397 с.
6. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.
7. Потебня А.А. Собрание трудов; Мысль и язык / Ю.С.Рассказов, О.А.Сычев (подгот.) – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.
8. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883. – 148 с.
9. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
10. Ульянов Ю.Е. Латышско-русский ассоциативный словарь. – Рига: Зинатне, 1988. – 187 с.

11. Рогожникова Т.М. Развитие значения полисемантического слова у ребенка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук – Саратов, 1986. – 14 с.
12. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Ин-т социологии РАН, 1999. – 200 с.
13. Залевская А.А. Свободные ассоциации в трех языках // Семантическая структура слова: психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 178 – 194.
14. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
15. Болотнова Н.С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. – Томск, 1994. – 210 с.
16. Залевская А.А. Значение слова и возможности его описания // Языковое сознание: формирование и функционирование: Сб. ст. / Отв. ред Н.В.Уфимцева. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1998. – С.35 – 54.
17. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т. – 1999. – 382 с.
18. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира. – М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. – С.207 – 219.
19. Терехова Д.І. Асоціативний портрет українця та росіянина // Мовознавство. – 1997. – №6. – С. 43 – 50.
20. Тойм К. Применение метода свободных словесных ассоциаций в психодиагностике // Учен. Зап. Тартуского ун-та. – 1981. – вып. 569. – С.18 – 31.
21. Батурина Л.И. Российский ассоциативный портрет современной рекламы // Язык. Сознание. Коммуникация: Сб. ст. – М.: Диалог – МГУ, 1999. – Вып. 7. – С. 85 – 100.
22. Курильски-Ожвен Ш., Арутюнян М.Ю., Здравомыслова О.М. Образы права в России и Франции: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 215 с.